

УДК 908:94(477.43)

В. С. Церклевич, к.п.н.

Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут

Роль купецтва в торгово-промисловому розвитку повітового міста Подільської губернії Проскурова (XIX– поч. XX ст.)

Стаття присвячена аналізу регіональних особливостей становлення купецького прошарку в повітовому місті Подільської губернії Проскурові. Визначене коло соціально-економічних, етнічних чинників, що забезпечили перетворення провінційного міста на значний торговий осередок Правобережної України. Обґрунтовано поєднання торгового та промислового капіталу, охарактеризовані ментальні, психологічні особливості торговельної стратегії представників єврейського, російського, українського купецтва. Висвітлено розуміння поняття «купецької честі» у XIX– на поч. XX ст. та наведено реальні приклади дотримання принципів бізнесової етики. Проаналізовано основні сфери діяльності проскурівських купців, приведено приклади успішного використання нових технологій виробництва, реклами; наведено статистичні показники зростання купецького прошарку, обсягів торгівлі та економічної значущості міста. Здійснено спробу формування автентичного торговельно-промислового обличчя Проскурова XIX–поч. XX ст. Доведено, що транзитне положення, наявність внутрішнього та зовнішнього попиту, розвиток торгівлі і транспортного сполучення, поява потужного купецького прошарку стали ключовими чинниками економічного зростання міста.

Ключові слова: купець, купецька честь, місто, євреї, торгівля, комерція, промисловість, завод, фабрика, ярмарка, базар.

В. С. Церклевич

Роль купечества в торгово-промышленном развитии уездного города Подольской губернии Проскурова (XIX–нач.XX вв.)

Статья посвящена анализу региональных особенностей становления купеческого сословия в уездном городе Подольской губернии Проскурове. Определен круг социально-экономических, этнических факторов, обеспечивших преобразование провинциального города в значительный торговый центр Правобережной Украины. Обосновано соединение торгового и промышленного капиталов, охарактеризованны ментальные, психологические особенности торговой стратегии представителей еврейского, российского, украинского купечества. Продемонстрировано понимание понятия «купеческой чести» в XIX – нач. XX века и приведены реальные примеры выполнения принципов бизнесовой

етики. Проанализированы основные сферы деятельности проскуровских купцов, приведены примеры успешного использования новых технологий производства, рекламы; приведены статистические показатели увеличения купеческого сословия, торговли и экономической значимости города. Осуществлена попытка формирования автентичного торгово-промышленного облика Проскурова XIX–нач. XX вв. Доказано, что транзитное положение, наличие внутреннего и внешнего спроса, развитие торговли и транспортного сообщения, появление значительного купеческого слоя стали ключевыми факторами экономического преобразования города.

Ключевые слова: купец, купеческая честь, город, евреи, торговля, коммерция, промышленность, завод, фабрика, ярмарка, базар.

V. Tserklevych

The role of merchants in commercial and industrial development of the inbound town of the Podolia Proskuriv (XIX – beginning of the XX century)

The general resolution of the problem and its connection with important scientific and practical tasks. The analysis of regional peculiarities of the merchants in provincial town of Podolia Province Proskurov the article is devoted. The merchants for several centuries were the most significant representative of trade and economic interests of society are proved.

Analysis of recent researches, in which a solution of the problem are initiated. The problem of forming the merchant layer in Ukrainian lands is showed in scientists' works such as I. Aksakov, D Bahaliia, D. Miller. Ethnic features systems of merchants are represented in the works of V. Alenitsyn, G. Voltke, I. Zhytetskyi, A. Rashyn and etc. Problems of market relations in Ukrainian lands in Russian Empire are reflected in researches of I. Gurzhii, O. Donik, M. Chumak, O. Gurzhii and etc. Various aspects of the historical formation of Enterprise Institute, the formation of the commercial bourgeoisie in Ukraine are considered in research of G. Bigun, B. Krugliak, T. Lazanska and others; the aspects of merchants regional history are showed in work S. Yesiunin.

Aims of article. Disclosure of participating merchant capital in the industrial and commercial development of region in the post-reform period (for example the authentic features in provincial town of Podolia Province Proskurov) is the aim of article.

Presentation of the main material of research with full justification of obtains scientific results.

There are the defined ranges of socio-economic and ethnic factors that have provided transformation of a provincial town in a big trading center of the Right Bank Ukraine: territorial position at the intersection of main roads, combining Russian and Austro-Hungarian Empire, rail links, military units' location in town. The combination of commercial and industrial capital is justified and mental, psychological peculiarities of trading strategies of Jewish, Russian, Ukrainian merchants' representatives are

substantiated. The definition understanding "honor's merchant" in XIX –beginning of the XX century is explained and real examples of the principles of business ethics are provided. Examples of successful combination of industrial and commercial activity and creation of actual production (Ashkinazi's ironworks, Zhuravlov's Trade Network, Marants' sugar and processing plants, Halperin's brick, tile, printing company, Rabinovych's power plant, malt factories, wood products plant, Shylman's printing house) are represented. The main areas of activity of proskuriv's merchants are analyzed, examples of successful use of new technologies of production, advertising are given; the statistical growth of the merchants, trade, and economic significance of the city are denoted. The forming of authentic commercial and industrial entity of Proskuriv XIX –beginning of the XX century are attempted. The transit location, availability of internal and external demand, trade development and transport communication, the emergence of a powerful merchant layer were main factors of economic growth of the city are proved.

Conclusions. Thus, Proskuriv's merchants, which in 1797 had counted 60 people, increasing numerically, concentrating with significant trade and industrial capital; the number of trade establishments from 75 trade enterprises to 2 thousand residents (one trade unite for 27 citizens) and in 1806 to 418 stores and shops (one trade unite establishment for 84 citizens) in 1910 is growed.

Proskuriv holds strong positions in grain products, salt, sugar, poultry products trading; the city became a major industrial center with factories, founded by representatives of merchants (mostly Jewish) families. All defined factors (transit border position, fat land, infrastructure and rail connections, a powerful layer of merchants and concentration of trade and industrial capital) has provided Proskuriv position in the beginning of twentieth century as one of the largest shopping Podolia province Proskurov centers with an annual turnover of 5.5 million rubles.

Key words: merchant, merchant honor, town, Jews, trade, commerce, industry, plants, fair, market.

Постановка проблеми. Рівень торгових відносин і стан економіки виступають найважливішими показниками розвитку цивілізованого суспільства, визначальними чинниками внутрішньої та зовнішньої політики держави. Купецтво упродовж кількох століть було найвагомим репрезантом торгово-економічних інтересів суспільства, опосередкованим учасником організації «потоків» реалізації предметів споживання, розкоші, культурного збагачення. Цей стан слід розглядати як особливо «чутливу» групу людей до будь-яких змін у сферах економіки й державного управління, інтеграції та суспільної трансформації.

В умовах складного періоду становлення ринкової економіки в Україні, формування нової господарської еліти виникає значний

інтерес до досвіду вітчизняного підприємництва, уособленням якого насамперед було купецтво.

Саме представники купецтва становили той торгово-промисловий прошарок суспільства, який активно сприяв формуванню та розвитку промисловості України у другій половині XIX – на початку XX ст. Щоб піднести виробництво, купці за підтримки влади власним коштом залучались до його повного переоснащення й подальшого розвитку. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена й недостатністю спеціальних праць, які б узагальнювали участь купецтва у розвитку промисловості і торгівлі Правобережної України названого періоду.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Проблема формування купецького прошарку на теренах українських земель знайшла відображення у ряді праць істориків дореволюційної доби; такими, зокрема, є дослідження І. Аксакова, Д. Багалія, Д. Міллера. Етнічні особливості складу купецтва представлені у працях В. Аленіцина, Г. Вольтке, І. Житецького, А. Рашина та ін.

Проблеми ринкових відносин на українських землях у складі Російської імперії відображені у працях сучасних дослідників І. Гуржія; становищу українського купецтва Лівобережжя в загальноімперському просторі присвячена низка ґрунтовних праць О. Доніка, М. Чумака, О. Гуржій та ін. Різні аспекти історичного становлення інституту підприємництва, формування торгової буржуазії в Україні розглянуто у дослідженнях Г. Бігун, Б. Кругляка, Т. Лазанської та інших.

Неоціненним джерелом, що дозволяє скласти деталізовану картину стану купецтва у Проскурові, виступають дослідження хмельницького краєзнавця, історика, науковця С. Єсюніна.

Постановка завдання. Метою статті є об'єктивне розкриття участі купецького капіталу у промисловому та торговельному розвитку краю в пореформений період (на прикладі автентичних особливостей повітового міста Проскурова Подільської губернії).

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XIX століття Проскурів переживає промислову «революцію», в основі якої лежать «класичні» для українських земель цього періоду чинники: розвиток цукробурякової галузі, будівництво залізниць,

потужний прошарок місцевого купецтва, які, на відміну від іноземців, інвестували у розвиток вітчизняної промисловості, торгівлі, соціально-гуманітарної сфери. З'являються великі підприємства і одночасно виникає тенденція до концентрації промислово-торговельного капіталу.

Разом з посиленням торговельних відносин протягом першої половини XIX ст. в Україні неухильно збільшувалась загальна кількість купців. Якщо у 1815–1833 рр. приріст населення в українських губерніях становив 16%, то чисельність представників купецького стану збільшилася на 77%. За даними статистика К. Германа, у містах України в 1816 р. проживало 9400 купців. У Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс із 200 тис. руб. до 432 тис. руб.

На 1861/62 рр. у містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів по усіх трьох гільдіях. Загалом, за переписом 1897 р., відсоток купецтва у складі міського населення України (3 млн 85 тис. осіб) становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб), що свідчило про значний розвиток торгівлі в українських містах [11].

Потужний прошарок місцевого купецтва формується і в Проскурові. Якщо у 1806 році усього «5 торгувало з прикажчиками і 48 – дрібними товарами», то у 1897 році чисельність купців у місті складала 146, а у 1903 – 578 (мовою сучасної статистики – на 61 жителя Проскурова припадав один купець) [6].

Серед всього різноманіття товарів, що гуртом реалізовували в місті, переважали продукти тваринництва і бджільництва, дерев'яні і залізні вироби, мануфактура, бакалійні і галантерейні товари. Але особливо важливу роль Проскурів відіграв у торгівлі сіллю і хлібопродуктами.

За XIX століття сформувалися цілі династії місцевого купецтва, найвідомішими з яких були Маранци, Мозелі, Горенштейни, Журавльови, Ніренберги, Соболі, Шильмани, Толпіни, Вассермани та ін.

Шлях до досягнення вершин на комерційній ниві пролягав через працелюбство, самоорганізованість, самоосвіту, нагромадження необхідних зв'язків, досвіду, зрештою, вдачу.

Типовою була кар'єра, що складалася з послідовних шаблів: «крамничний хлопчик» – прикажчик – самостійний купець. Купецькі діти проходили навчання й практику торгівлі в магазинах та крамницях, які належали родині, на ярмарках. «У тутешньому торговому світі, – відзначали Д. І. Багалій і Д. П. Міллер, – безперестанно повторюється наступне явище. Хлопчик років 13-14, син міщанина чи збіднілого купця, поступає в яку-небудь крамницю; через 5-6 років роботи у крамниці, привчившись чи, точніше кажучи, звикнувши до торгівлі, призначається прикажчиком... Проживши ще кілька років та нагромадивши 3-4 тис. руб., він залишає господаря з метою самому розпочати власну справу» [2, С. 523].

Свої будинки, що поєднували одночасно і житлові кімнати, і магазин, і складське приміщення, купці намагалися будувати на центральних вулицях, однією з яких була Кам'янецька (поштова дорога на губерньський центр – Кам'янець-Подільський).

Показово, що сфери діяльності проскурівських купців і засновані підприємства відповідали потребам суспільства, були продуманими і успішними. Більше того, змогли адаптуватись у радянську добу. В сучасному Хмельницькому успішно функціонують цегельний, пивоварний, хлібний заводи, діє меблева фабрика, у основі яких – бізнесові «дітища» проскурівських купців; у той же час гіганти комуністичної доби – «Темп», «Катіон» перебувають у відверто депресивному стані.

Відстежуючи загальноімперські тенденції етнічного складу купецтва означеного періоду, слід зупинитись на окремих знакових моментах.

Так, розглянути такий важливий показник, як національний склад представників купецького стану в межах усіх 9-ти українських губерній, дозволяє перепис 1897 р. Зокрема, в Україні на цей час найбільше купців разом із членами родин належало до таких етносів: 37 863 євреї (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека [10]. Саме євреї, маючи могутній природний потяг до посередницької діяльності, виявилися найбільш підприємливим етносом, що безпосередньо відбилося на

кількості гільдійців. Так, за переписом 1897 р. у Київській губернії купці-євреї становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637), Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849) [10].

У переважній більшості проскурівські купці також були євреями. Частка участі євреїв у місцевій економіці була дуже високою: у 1872 році євреї-підприємці одержали 80 % з 2034 виданих у Проскуріві і повіті дозволів на торгівлю, а в 1881 році з 2274 – 90 %. Аналогічна картина спостерігалася у промисловості і банківсько-кредитній справі.

Визначаючи характерні риси єврейської торгівлі, І. О. Житецький [8] вказав на широке коло інтересів і відсутність чіткої спеціалізації торговців цього етносу, розрахунок на найшвидший обіг капіталу, взаємодопомогу та взаємозв'язок між комерсантами, надзвичайно високу густоту торговельної мережі, свідоме прагнення стати «зі своїми операціями ближче до темної маси народу». Зокрема, І. О. Житецький зазначав, що євреї обдурюють покупців, «доводять свою торгівлю до потворного гендлярства», що «більша частина торгових операцій євреїв здійснюється за допомогою незаконних засобів, досить указати на одну контрабанду, яка майже виключно робиться завдяки євреям, і на ті фальсифікації товарів, що відбуваються у підвалах Бердичева...» [8, С.17]. Утім, інші дослідники наголошували й на позитивних сторонах підприємницької діяльності євреїв, що сприяла економічному розвитку українських земель. І. С. Аксаков, підкреслюючи важливу роль «заповзятливого та енергійного єврейського племені», наголошував: «Головна користь від них та, що вони, посилюючи роздрібну торгівлю на ярмарках, посилюють обіг дзвінкої монети». Адже саме здебільшого євреї постачали готівку на українські ярмарки. Дослідник констатував, що українські купці були менш схильні до розкоші, моди, придбання нерухомості: «Малороси, навіть ті, які отримують чималі прибутки, задовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками... Російські купці, якщо тільки дозволяють кошти, намагаються в місцях своєї торгівлі обзавестися

стаціонарними мурованими крамницями або покрити залізом дерев'яні» [1]. Але головним, на думку І.С.Аксакова, було те, що купці-українці поступалися росіянам в умінні вести торгівлю, оскільки були менш рухливими, не такими підприємливими, ретельно дотримувалися принципів християнської моралі: «Різниця між великоросійським і малоросійським купцем вбачається у самому способі торгівлі... Малоросіянин майже ніколи не торгується, а тримається однієї певної ціни, яка, зрозуміло, визначається торговими обставинами, але здебільшого торговець негайно розпізнає покупця за одягом, за мовою, за прийомом, умить зметикує, чи треба йому поступитися, чи стягнути з нього вдвічі більше справжньої ціни...» Досить важливим, за його ж словами, було й те, що українські купці майже не торгували у кредит: «Малоросійський купець ніколи не кредитує, крім рідкісних винятків, тоді, як уся російська торгівля заснована на зухвалому, божевільному кредиті, на відчайдушному ризику...». Зрештою, на думку І. С. Аксакова, переваги національного характеру робили російських купців більш конкурентоспроможними та значною мірою обумовили їх панування на українському ринку [1].

Дописувач журналу «Основи» під псевдонімом Павло, наводячи приклади з ярмаркової торгівлі, доводив, що українцям було набагато вигідніше мати справу з купцем-євреєм, ніж із росіянином: «Наш народ охочіше купує в євреїв, ніж у великоросіян. З євреєм можна торгуватися. Єврей привітний і терплячий. Якщо на нього лайнути, він злегка віджартовується... Великоруський купець обдурить ще більше, але це він робить із надзвичайною самовпевненістю і відчуттям власного достоїнства. Його звуть «кацап», а він із гордою посмішкою відповідає: «Кацап денежки зацап». Народ не любить гордого шахрайства, шахрайства більш небезпечного тому, що єврей, скільки не клянись, йому не повірять. Єврей – невіра, а як не повірити, коли божаться Христовим іменем?» [9, С.15]. Невипадково російський дослідник І. Озеров у своїй передмові до книги В.Зомбарта «Євреї й господарське життя» стверджував, що саме з «єврейським елементом» значною мірою був пов'язаний більш стрімкий економічний розвиток західних губерній Російської імперії.

Щодо ситуації у Проскурові, то за винятком великих заводів, уся промисловість, а також велика торгівля зосереджується в руках трьох єврейських родин: Маранців, Мозелів і Гальперіних.

Так, купецька династія Маранців утримувала першість у торгівлі цукром і гасом, володіла цукровим заводом (найбільшим на той час підприємством міста), паровим млином і фабрикою перлових круп. Крім того, в «імперію» Маранців входило страхове товариство «Якір» і банкірська контора. Найвідомішим із цього роду був Соломон Маранц. От як характеризував його в одному з рапортів проскурівський повітовий справник у 1895 році: «Потомственный почетный гражданин Соломон Гершкович Маранц, 1-й гильдии купец, поведения и нравственных качеств прекрасных, под судом и следствием не состоял, в обществе пользуется почетом и уважением, владеет значительной недвижимостью, в том числе паровой мельницей и сахарным заводом».

Родина Мозелів до початку ХХ століття заснувала Торговий дім «П.Мозель і син», складовою частиною якого була молочна ферма (на молококомбінат), млин, банківсько-кредитна контора, страхове товариство «Эквитебль», маслобійня. «П.Мозель і син» мали також ведучі позиції в торгівлі бакалією.

Родині Гальперіних належали найбільший цегельний, кахельний і черепичний заводи, скоропечатна типолітографія, мануфактурні торговельні склади. Збільшення кількості мешканців, зростання обсягів виробництва та торгівлі стимулювало пришвидшені темпи будівництва та зростання попиту на цеглу у Проскурові. Зорієнтувавшись у ситуації, що склалася на ринку будівельних матеріалів, купець Шльома Шмулевич Гальперін, вкладає значні гроші у закупівлю новітнього устаткування і з 1899 року організовує на південній окраїні міста цегельне виробництво. Підприємство отримало назву «цегельний, кахельний і черепичний завод». У 1904 році на заводі працювало 155 осіб, діяли дві гофманові печі, один прес для цегли і два для черепиці, виготовлялося до трьох мільйонів штук цегли на рік. Крім заводу Гальперіна, у Проскурові працювали ще три цегельних заводи, але вони разом виробляли продукції набагато менше гальперінського підприємства, та й у якості явно поступалися [5; 6].

Перше, що зробив Гальперін задля реклами продукції заводу, це безкоштовно надав свою цеглу одному з місцевих домобудівників, виставивши єдину умову – новопобудований будинок має бути без штукатурки, щоб усі бачили, «якої відмінної якості моя цегла». Рекламна акція вдалася: в наступні роки завод працював на повну потужність, а з гальперінської цегли в Проскуріві побудована більшість будинків початку ХХ століття. Зростали і доходи власника заводу, що мав 2 рублі чистого прибутку з кожної тисячі реалізованої цегли, тоді як конкуренти, що працювали за старою технологією – усього до 80 копійок. Таким чином, щорічний прибуток Гальперінського підприємства складав близько 6 тис. рублів на рік. (Щоб уявити реальну купівельну спроможність цих коштів, наведемо ціни на різні товари на відомому Зінківському ярмарку у кінці ХІХ ст.: корова коштувала від 17 до 30, свиня від 10 до 15, вівця від 2 до 3, пуд цукру від 4,5 до 5 **рублів**, гуска від 15 до 20, курка від 10 до 15-20, індик від 50 до 75, фунт масла або меду від 15 до 20 **копійок**).

В 1898 році дав першу продукцію Проскурівський чавуноливарний завод Б. Ю. Ашкиназі. Було випущено різноманітні прилади для оснащення млинів, гуралень, пивоваренних і цукрових заводів.

У 1908–1910 роках у економічне життя Проскурова вливається «нова хвиля» молодих підприємців, які за короткий час здобувають вагомі позиції в економіці міста. Так, Ілля Левинзон викупив у 1910 році цукровий завод у Маранців, молочну ферму в Мозелів, сконцентрував у своїх руках торгівлю мануфактурою і бакалією. Інший молодий підприємець Елем-Нисан Рабінович побудував першу в місті електростанцію (1911 рік), організував Торговий дім «Електра» і став монополістом у сфері енергопостачання.

Молодий купець Михайло Шильман почав свій бізнес з частки у володінні паровим млином Маранца, поступово прибравши його собі. На капітали, що з'явилися, М.Шильман будує солодовий завод, фабрику столярних виробів. Останнє підприємство стало дуже прибутковим для М.Шильмана, воно сконцентрувало майже всі замовлення на столярку і дерев'яні вироби, залишивши тим самим без роботи численних столярів-

кустарів. Крім заводів, М. Шильман володів однією з кращих у місті друкарень «Порядок»; 1911 р. М.Шильман викупив пароплав, що, за його задумом, мав здійснювати регулярні рейси Ушиця – Могилів–Подільський Дністром [5; 6].

В умовах швидкого розвитку капіталізму нових форм набувала стаціонарна торгівля. Як і в промисловості, у торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів [3, С. 99].

Першим магазином «європейського» стилю у Проскуріві став відкритий у 1880 р. гастроном купця Василя Журавльова. Торгівлею купецька родина Журавльових почала займатися з 1832 року. Вже через два десятиліття Журавльови володіли крамницями у багатьох містах і містечках Подільської та Волинської губерній та декількома магазинами у Києві. Магазин пропонував широкий вибір вітчизняних та імпортних бакалійних і гастрономічних товарів, давав можливість брати товар у кредит, робити замовлення, доставку додому і дегустацію. От як розповідав про новий магазин у своїх спогадах корінний проскурівчанин Д.Белавінець: «В 1880 году в городе все торговые заведения представляли собой обыкновенные местечковые лавочки. Лишь два магазина имели вид городских. Лучший принадлежал Журавлеву. В те годы было престижно покупать товары именно там, а особым шиком считалось в присутствии гостей, как бы между прочим, отправить свою кухарку или слугу «за бутылочкой эльзасского и фунтом буженины» в магазин Журавлева».

На початку ХХ століття власницею фірми стала донька Журавльова. У 1903–1905 роках купчиха, за допомогою рідного дяді Семена Журавльова, побудувала приватний двоповерховий будинок з червоної цегли. На горішньому поверсі була влаштована власна квартира, а нижній відведено під торгіві площі нового гастроному із вивіскою – «Магазин Журавльової».

Саме з ім'ям купецької родини Журавльових пов'язаний випадок, що виразно демонструє сутність вагомого поняття означеної доби – «купецької честі». Поняття «торговельної честі» серед християн завжди складалося із загальних принципів торгівлі,

а також із дотримання усіх видів купецької честі. Можна без перебільшення стверджувати, що вже в той час репутація підприємця (купця) впливала на успіх у справах. Так, делікатна й відповідальна справа, як торгівля вином, дозволялася лише «людям чесним», які користувалися довірою оточуючих і обиралися «усім миром» (звідси – торгівля «на вірі») [7].

Вираз «стерти в порошок» – є професійним купецьким поняттям. Відомо, що на зборах купців 1-ї гільдії прізвище людини, котра не дотримала слова, записували крейдою на дошці й стирали потім ганчірочкою. Винний уже не міг вважатися купцем 1-ї гільдії й з'являтися на купецьких зборах такого рівня. Борг більше ніхто не вимагав, але винного «передавали Божому Суду та власній совісті». Такий вирок для православної людини був надзвичайно серйозним.

У ХІХ – на початку ХХ століть повсюди існувало гарне правило – на крамницях, ресторанах, готелях, у назвах промислових підприємств вказувати не просто назву, але й обов'язково прізвище власника, причому великими літерами, на видному місці. Так, у Проскурові можна було зустріти вивіски: «Магазин Журавльової», «Аптека Людвіга Деревосда», «Годинники Вайсмана», у Кам'янці-Подільському – «Бакалія Барановського», «Східні солодощі Хаджі Селім Заде», «Книжкова справа братів Бальвельманів» та ін. Серед підприємств у Проскурові – «Пивоварний завод Кляве», «Чавуноливарний і механічний завод Ашкіназі», «Цукро-пісочний завод Маранца», у Кам'янці-Подільському – «Фабрика землеробських машин Крамма», «Пивоварний завод Юній», у Городку – «Завод сільськогосподарських машин А. Єфімова», у Ярмолинцях – «Механічний завод Лятушкевича» [6].

Вказувати своє прізвище не було марнослаством купців та промисловців. По-перше, подібне оформлення торговельних та інших закладів регламентувалося обов'язковими постановами багатьох міських дум. От, приміром як звучав параграф щодо порядку утримання торгових закладів, у постанові Проскурівської міської думи від 1894 року: «Торговые заведения открывают по фронту улиц и площадей с выходом на улицы и имеют приличную вывеску, выставленную на видном месте на стене дома с видною

надписью – названием заведения и с указанием имени, отчества и фамилии содеражателя». По-друге, прилюдний напис прізвища допомагав споживачам орієнтуватись, у кого вони купили той чи інший продукт, хто його виробив, хто надав їм послугу.

Про те, що купці дорожили власним ім'ям та репутацією фірми, свідчить красномовний факт, що трапився у 1882 році в Проскурові. У місті вже третій рік працювали дві крамниці купецької родини Журавльових. Наприкінці 1882 року, купцю Василю Журавльову, власнику проскурівських крамниць, надійшла скарга на неякісне вино, що він завіз до своїх магазинів. Купець перевірів пляшки, що були в магазинах, та визнав – вино, що було заявлене як «Ельзаське біле», насправді було низькосортною підробкою. Журавльов не лише вилучив пляшки з продажу, а й подав у газету «Подольские губернские ведомости» оголошення наступного змісту: «Всем! Всем! Всем! Кто приобрел в Проскуровских магазинах Журавлевых с 7 по 12 декабря вино «Эльзасское белое», просьба вернуть купленное, так как содержимое его не отвечает заявленному качеству. Принимаем бутылки как не распечатанные, так и пустые – все по цене купленного товара. Деньги возвращаются тут же в кассе. Желающие могут обменять товар на другой, получив в придачу подарок» [7].

Саме з ім'ям купців пов'язаний проект трамвая у Проскурові. У 1899 році проскурівський купець Давид Волькович Ніренберг, перебуваючи за комерційними справами у Житомирі, став свідком відкриття у цьому місті трамвайного руху. Під враженням від побаченого купець зайнявся реалізацією ідеї організації трамвайного сполучення у рідному Проскурові. Він самостійно розробляє «План спорудження міської електричної залізниці» і, будучи впливовою людиною (займався оптовою торгівлею цукром і тютюновими виробами), підштовхує міську владу до електрифікації Проскурова. Навесні 1910 року міська дума оголосила конкурс на влаштування електрики в місті, у якому взяли участь проекти від чотирьох приватних осіб, серед яких був і купець Ніренберг. Лише в проекті Нірнберга окремим пунктом зазначалося, що після побудови електростанції і проведення по місту освітлення, купець береться за впровадження у Проскурові

трамвая. Проте у конкурсній боротьбі міська влада віддала перевагу проекту інженера Рабіновича, який передбачав побудову центральної електростанції, прокладання освітлювальної мережі та підключення всіх бажаючих електроспоживачів [5; 6].

Висновки. Таким чином, купецтво Проскурова, яке в 1797 р. нараховувало 60 осіб, збільшується чисельно, концентруючи при цьому значний торгово-промисловий капітал. Кількісно і якісно зростає торгівля та кількість працівників, у ній зайнятих: з 75 торгових підприємств на 2 тис. мешканців (одна торгова точка на 27 мешканців) у 1806 році до 418 магазинів і крамниць (один торговий заклад на 84 мешканці) у 1910 році.

У 1808 р. в місті нараховувалося 334 особи, що займалися промислами та торгували без крамниць. У 1897 році чисельність купців у місті складала 146, а у 1903 – 578 (мовою сучасної статистики – на 61 жителя Проскурова припадав 1 купець).

Проскурів утримує вагомі позиції у торгівлі хлібопродуктами, сіллю, цукром, продуктами птахівництва.

Так, торгівля зерном перетворила Проскурів на великий центр експортної хліботорговлі (у 1880-х роках навіть розглядалося питання про відкриття в місті німецького консульства, тому що найбільші партії зерна ввозилися саме до Німеччини).

Окрім розвиненої торгівлі, Проскурів стає серйозним промисловим центром із фабриками і заводами, засновниками яких виступають представники купецьких (переважно єврейських) родин. Усі означені фактори (транзитне прикордонне положення, родючі ґрунти, інфраструктура і залізничне сполучення, потужний прошарок купецтва та концентрація торгово-промислового капіталу) забезпечили позиціонування Проскурова на поч. ХХ ст. як одного з найбільших торгових центрів Подільської губернії з річним торговим оборотом 5,5 млн. рублів.

1. Аксаков И. Исследования о торговле на украинских ярмарках / И. Аксаков – Санкт-Петербург, 1858. – 236 с.
2. Багалеј Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования / Багалеј Д. И., Миллер Д. П. – Т. 2. – С. 523.
3. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.

4. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / Обработано редактором Центрального статистического комитета В. Аленициным. – С.-Петербург, 1884. – С. 5–11.
5. Єсюнін С. Проскурів – Хмельницький. Подорож у часі / Єсюнін С., Павлова Н. М. – Хмельницький: ПП Гонга А. С., 2006. – 60 с.
6. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровим: історичні нариси. / Єсюнін С. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
7. Єсюнін С. Купецьке слово як гарант честі / Сергій Єсюнін // Газета «С». – 2010. – С. 5.
8. Житецкий И. Евреи в Южной России / И. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – №7–9. – С. 17.
9. Павло. Ярмарок у Борисполі / Павло // Основа. – 1862. – №2. – С. 15.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – С.–Петербург, 1904. – Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48.
11. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / Рашин А. Г. – Москва, 1956. – С. 122.
12. Россия в начале XX столетия. – Москва, 2002. – С. 88, 97.